

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

САВЧЕНКО ГАННА ОЛЕКСАНДРІВНА

ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВО - ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
АКАДЕМІКА М.Ф.СУМЦОВА /1854 - 1922 рр./

07.00.09 — історіографія, джерелознавство і
методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

ДНІПРОПЕТРОВСЬК 1993

00756486 (-)

Робота виконана в Харківському державному університеті.

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент Кудялко С.М.

Офіційні опоненти:

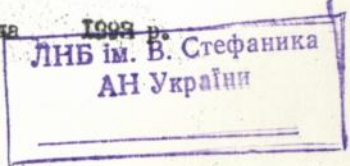
- доктор історичних наук, професор Ковальова І.Ф.
- кандидат історичних наук Аброщімова С.В.

Провідна установа - Донецький державний університет, кафедра історіографії, джерелознавства і методики викладання історії.

Захист відбудеться "15" грудня 1993 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 053.24.03 по захисту дисертацій в Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, ДСП Дніпропетровськ - 10, проспект Гагаріна, 72.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий "15" листопада 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Тутік Л.С.

Актуальність проблеми визначається новим етапом відродження української національної культури, який почався після придбання Україною незалежності, а також потреб наукового осмислення внеску кожного видатного ученого-історика в справу створення об'єктивної історії України.

Микола Федорович Сумцов /1854-1922 рр./ -- видатний представник вітчизняної історико-філологічної науки другої половини XIX -- початку XX ст., відомий педагог, громадський діяч, публіцист. Але в силу ряду політичних причин його ім'я на довгі роки було забуто, а окремі твори навіть потрапили до спецховищ бібліотек і багатьо років не перевидавались. Причина цієї негласної заборони на деякі наукові праці М.Ф.Сумцова з історії України та української культури полягає в тому, що М.Ф.Сумцов -- один із головних провідників ідеї українського національного відродження у Слобожанській Україні в кінці XIX -- на початку XX ст., активний і послідовний пропагандист української мови та літератури, української народної творчості, -- а це не збігалось з офіційною політикою держави у роки Радянської влади.

Життя, творчість, діяльність кожного значного вченого-історика -- це важливі сторінки історії історичної науки, вивчення якої дозволяє підвести підсумки її попередньому розвитку і визначити перспективи. Якою б далекою та абстрактною не здавалась проблематика наукових досліджень того чи іншого вченого, сама її поява відображає як іманентні потреби науки, так і потреби самого життя. Наукова спадщина М.Ф.Сумцова в цьому відношенні надзвичайно багатий матеріал для вивчення. Його наукові праці народжені потребами розвитку українського народу та його культури.

Ступінь розробки проблеми.

Життя, творчість М.Ф.Сумцова вивчається уже більше 100 років, але в історіографії ще не існує спеціального комплексного дослідження, присвяченого цій темі. З кінця 80-х рр. XIX ст. всі значні праці М.Ф.Сумцова завжди мали відгуки у науковій пресі¹.

1. Кирпичников А.И. Рецензия // МНП. -- 1881. -- №7. -- Отд. II. -- С. 172-184. -- Рец. на магист. дис. Н.Ф.Сумцова "О свадебных обрядах, преимущественно русских". -- Х. 1881; Лебедев А. Первый научный труд проф. Н.Ф.Сумцова // Сб. ХИФ. Т. 18. -- Х. 1909. -- С. 1-9; Меллер В. Рецензия // Этнографическое обозрение. -- 1891. -- Кн. IX. -- С. 195-197. -- Рец. на кн.: Сумцов Н.Ф. "Культурные переживания". -- М. 1890; С.С. Рецензия // МНП. -- 1901. -- Т. 337. -- Октябрь. -- Отд. I. -- С. 500-504 /приложение/. -- Рец. на кн.; Сумцов Н.Ф. "Леонардо да Винчи. Исследование". -- Х. 1900 та ін.

У 90-ті роки, коли вчений уже здобув визнання в наукових колах, його ім'я м'яло закріпилось у роботах довідково-біографічного характеру¹ та узагальнюючих історіографічних працях². Відомості, що містилися в них, носили суто інформативний характер і повідомляли лише про основні віхи біографії вченого й загальний напрямок його творчості.

Революційна вітчизняна історіографія зробила певний внесок у вивчення біографії й головних напрямків наукової творчості проф. Сумцова. Спеціальних робіт, присвячених цій темі, небагато. Серед них слід виділити три статті М.П. Драгоманова 1891 і 1894 рр.³, у котрих він дав оцінку фольклорно-етнографічним роботам Сумцова і піддав досить різкій критиці його науковий метод, підкресливши не зовсім уміле використання ним порівняльного методу в наукових дослідженнях з фольклору.

Особливий інтерес викликають матеріали про М.Ф. Сумцова, що вийшли до 25-ти і 30-тиріччя його науково-педагогічної діяльності⁴. У цих виданнях дана висока оцінка його науковим і педагогічним заслугам, опублікований і список праць вченого. Біографія, складена Є.К. Редним, близьким другом і колегою по університету, досьгодні залишається єдиною науковою біографією вченого, в якій не тільки наводяться основні дати життя вченого, але й робиться спроба охарактеризувати багатогранну громадсько-просвітительську й педагогічну діяльність Сумцова, визначити його внесок у розвиток культури і освіти у Слобідській Україні. Оцінки, зроблені в 1900 р. Редним, на десятиліття визначили підходи вітчизняної історіографії до особистості та творчості М.Ф. Сумцова.

-
1. Императорское Московское Археологическое Общество за первое десятилетие его существования /1864-1914 гг./.-Т. II.-М., 1915.-С. 373-349; Энциклопедический словарь. Изд. А.Ф. Брокгауза, И.А. Ефрон. - Т. XXII.-Спб., 1901.-С. 68-69 та ін.
 2. Пыпин А.Н. История русской этнографии. Этнография малорусская.-Спб., 1891.-Т. II.-С. 293-294, Т. III.-С. 407-408 та ін.
 3. Драгоманов М.П. Наукові методи пр. Сумцова // Життя і слово. Вісник літератури, історії і фольклору.-Львів, 1894.-Кн. I.-С. 152-153; Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці в двох томах. Т. I.-К., 1970.-С. 461-462; Чужацькі думки про українську національну справу // Літературно-публіцистичні праці в двох томах. Т. II.-К., 1970.-С. 312-367.
 4. Профессор Николай Федорович Сумцов. К двадцатипятилетию годовщины его учено-педагогической деятельности.-Х., 1900; Редин Е.К. Профессор Н.Ф. Сумцов: К 30-летию годовщины учено-педагогической деятельности.-Х., 1906.

Ювільний характер носили також статті Г.Александрова, Д.І.Багалія, О.В.Ветухова¹, у них не вказувалося на недоліки, помилки, слабкі сторони М.Ф.Сумцова в науковому відношенні. Що ж до біографічних даних, то огляд був далеко неповним, поверховим, ґрунтувався в більшості на біографії вченого, написані ним самим у 1904–1905 рр. для "Біографічного словаря професорів и преподавателей Харьковского университета".

Окремі аспекти діяльності М.Ф.Сумцова знайшли відгук у роботах різних учених. Так, участь Сумцова в роботі Харківського Історико-філологічного Товариства – у статтях Е.К.Редіна, О.В.Ветухова, М.М.Плевака², у "Трудах Дванадцятого Археологического съезда" відзначалась робота М.Ф.Сумцова по підготовці і проведенню цього з'їзду. Велика праця вченого по створенню етнографічного музею в Харкові зафіксована у статті В.Є.Данилевича, опублікованій у 1911 р.³

Про деякі моменти біографії і наукової творчості М.Ф.Сумцова йшлося в таких фундаментальних виданнях, як "Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования", "Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования". У цих роботах вперше згадувалось і коротко розповідалось про історію з першою докторською дисертацією Сумцова, присвячану Л.Барановичу, наводились дані про лекції, прочитані Сумцовим в університеті за період з кінця 70-х по 1906–1908 рр., повідомлялось про його публічні виступи на засіданнях Ради університету і Історико-філологічного факультету.

Набагато глибша характеристика наукової творчості проф.Сумцова була дана Ф.К.Волковим у 1916 р. в "Отчете Имп. Русского Геог-

1. Александров Г. Проф. Ник. Фед. Сумцов. К 25-летию учено-педагогической деятельности // Исторический Вестник. – 1906. – Т. С.VI. – Октябрь. – С. 324–325; Багалей Д.И. Чествование проф. Н.Ф. Сумцова // Южный Край. – 1905. – 3 октября; Ветухов А.В. Нико. и Федорович Сумцов, как исследователь народного быта и культуры // Южный Край. – 1905. – 2 октября.
2. Редин Е.К. Ученая деятельность Историко-филологического Общества при Императорском Харьковском университете за первые 25 лет / 1877–1902/. – X. – 1904; Ветухов А.В. О деятельности Педагогического Отдела Харьковского Историко-филологического Общества в первое десятилетие. 1892–1902 гг. // Сб. ХИФО. Т. I.4. – X. – 1905; Плевака М. Историко-филологическое Общество при Харьковском университете / Очерк истории Общества и деятельности его в области украинсведения. // Украинская жизнь. – М., 1915. – № II–12.
3. Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского Историко-филологического Общества / Ученые общества и учебно-господательные учреждения Харьковского университета / 1805–1905/. – X. – 1911.

рафічного Общества за 1915 год". Волков першим із дослідників простежив еволюцію наукових поглядів М.Ф.Сумцова, точніше визначав належність його до наукових шкіл, спробував оцінити внесок Сумцова у розвиток російської етнографічної науки. Однак у статті Волкова характеризувались лише праці Сумцова з фольклору й етнографії, зовсім нічого не говорилось про роботи вченого з історії. Автор незірно вказував на те, що М.Ф.Сумцов у своїх дослідженнях залишав матеріальну культуру на другому плані, але ретельний аналіз праць вченого свідчить про протилежне. Все ж загалом відгук Ф.К.Волкова про наукові праці М.Ф.Сумцова є важливим кроком у напрямку створення узагальнюючих праць про життя і творчість цього видатного вченого.

Отже, дореволюційна історіографія зробила певний внесок у вивчення життя і творчості М.Ф.Сумцова, досить широко висвітливши фактичний бік життя, діяльності й наукових праць вченого. Однак серйозної наукової постановки питання про історичний та громадсько-політичний світогляд М.Ф.Сумцова загалом не здійснив жоден із дослідників.

Наступний етап у вивченні творчості й життєвого шляху М.Ф.Сумцова розпочався після смерті вченого у вересні 1922 р., коли у пресі з'явився ряд некрологів¹, у яких давалась висока оцінка науковим працям вченого. У 20-ті роки в радянській історичній літературі були опубліковані статті про М.Ф.Сумцова, позначені прагненням висвітлити загальні теоретичні питання науковості й творчості вченого, дати загальну оцінку його життя і громадській діяльності².

У 1926 році були опубліковані ще три роботи відомих українсь-

1. Арнаудов М. М. Ф. Сумцов /1856-1923/ // Известия на народни етнографски музеи в София год III, кн. I-2.-1923.-С.66-67; Багалей Д.И. Акад. М.Ф.Сумцов /1854-1922/ Некролог // Наука на Украине.-X, 1924.-#1; Сумцов М.Ф. Некролог // Путь просвещения.-1922.-#5
Сумцов М.Ф. Некролог // Студент революции.-1922.-#1; Сумцов М.Ф. Некролог // Вісті ВУЦВК.-1922.-15-16 вересня.
2. Аїзек Інок І. Микола Федорович Сумцов /1854-1922/ // Червоий шлях.-1923.-#1.-С.201-211; Багалей Д.И. Наукова спадщина акад. М.Ф.Сумцова // Червоий шлях.-1923.-#3.-С.162-171; Ветухов О. Акад. М.Сумцов та Потєбнінство // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії України.-X, 1924.-#1.-С.1-4; Дайковська Р. Академік М.Сумцов, яко діяч Музею Слободської України // Там же.-С.23-26; Єрошкін І. Питання про українські думи в працях акад. М.Ф.Сумцова // Там же.-С.5-14; Ткаченко І. Акад. М.Сумцов і Слобожанське письменство // Там же.-С.14-22 та ін.

ких учених С.Єфремова, В.Петрова, В.Камінського¹, у яких вперше робилася спроба проаналізувати еволюцію наукових поглядів М.Ф.Сумцова, дати оцінку його науковому методу, висвітлити методологічну основу творів ученого. Б.П.Петров першим із дослідників побачив у Сумцові історика етнографії, дослідченого історіографа, він відзначив нерозривний зв'язок історії й етнографії у творах ученого. Загалом можна погодитися з характеристикою Петрова, яку він дав М.Ф.Сумцову як типовому представнику народницького демократизму, він підкреслював також еkleктизм як одну з рис наукових праць Сумцова. Це була перша аналітична стаття про Сумцова у вітчизняній історіографії.

В цілому історики 20-х років започаткували наукове вивчення творчої спадщини М.Ф.Сумцова з проблем етнографії, фольклористики й історії української літератури, дали оцінку, хоча єдиної думки вони не досягли/ науковим методам ученого, виявили деякі методологічні аспекти його робіт. Проте так само, як і в дореволюційний період, для більшості робіт про Сумцова характерна еkleптичність і фрагментарність, дослідники не звертались спеціально до вивчення всієї творчості Сумцова як до наукової проблеми, ніхто не ставив собі завдання написання наукової біографії вченого. Більшість досліджень про Сумцова у 20-х роках були написані його сучасниками, і тому носили частково мемуарний характер.

З кінця 20-х рр. наступала досить значна перерва у вивченні наукової спадщини М.Ф.Сумцова, пов'язана перш за все зі зміною політичної ситуації в країні. Аж до кінця 50-х рр. ім'я Сумцова згадувалось лише у працях загального історіографічного, літературознавчого, довідкового та конкретно-історичного характеру.

Новий період у вивченні життя і творчості М.Ф.Сумцова розпочався у другій половині 50-х років з публікації статті М.П.Жінкіна², який спробував проаналізувати філологічні твори М.Ф.Сумцова, що саме по собі було новим і прогресивним явищем на той час. Знаменною подією кінця 50-х рр. стало зростання інтересу дослідників до рукописної спадщини М.Ф.Сумцова, його зв'язків з видатними вченими і діячами культури. Починаючи з 1958 по 1971 рр. було впер-

1. Єфремов С. Історія письменства в працях акад. М.Ф.Сумцова // Записки Історико-філологічного відділу Української Академії Наук. - К., 1926. - № 1. - С. 5-14; Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М.Ф.Сумцова // Там же. - С. 16-46; Петров В. М.Ф.Сумцов, як історик етнографії // Там же. - С. 7-15.
2. Жінкін М.П. М.Ф.Сумцов /1854-1921/. Учені записки Харківського держ. ун-ту ім. О.М.Горького. Т. 70. Труды філологічного факультету. Т. 3. - Х., 1956. - С. 7-12.

ше опубліковане листування М.Ф.Сумцова з І.Я.Франком, І.В.Ягичем, В.М.Гнатюком, М.Л.Кропивницьким, М.Мурко, О.С.Шахматовим, М.Горьким¹. Публікація цих документів характеризувала Сумцова не тільки як видатного вченого, але і як громадського діяча, шанувальника мистецтва, оподвижника у справі відродження культурних цінностей українського народу.

У 60-70-х роках посилювався інтерес учених до фольклорно-етнографічної і філологічної спадщини М.Ф.Сумцова. Про це свідчать дослідження Н.С.Шумади, С.О.Токарева, П.Д.Павлія, О.І.Евлецького, А.М.Разгона². Хоча дані роботи не присвячені спеціально дослідженню творчості М.Ф.Сумцова, в них не тільки згадуються учений, але й характеризуються його праці з етнографії, фольклору й літературознавства.

Особливе місце посідають роботи В.З.Фрадкіна, присвячені історії й фольклорно-етнографічній діяльності Харківського Історико-філологічного Товариства і спеціально М.Ф.Сумцову як голові ХІФТа³.

Праці В.З.Фрадкіна стали якісно новим етапом у вивченні фольклорно-етнографічної спадщини М.Ф.Сумцова, підняли дослідження про

- І. Лещенко П.Я. Листи І.Ягича до М.Ф.Сумцова // Радянське літературознавство. - 1958. - №4. - С.117-119; Лещенко П.Я. Листування В.Гнатюка з М.Ф.Сумцовим // Ховтень. - 1958. - №12. - С.102-106; Мороз С. Листи М.Сумцова та О.Шахматова // Ховтень. - 1958. - №3. - С.112-114; Лещенко П.Я., Балака Л.Т. Листи М.Л.Кропивницького до М.Ф.Сумцова та його друзів // Радянське літературознавство. - 1959. - №5. - С.106-110; Гольберг М.Я. Письма М.Мурко к Н.Ф.Сумцову // Вопросы русской литературы. Межвед. Респ. научн. сб. Вып.3. - Львов, 1969. - С.81-85; Черницький В. Про листи Максима Горького з питань фольклору до Василя Карвіцка // Народна творчість та етнографія. - 1971. - №5. - С.87-88.
2. Шумада Н.С. Сторінка українсько-болгарського фольклористичного співкування / Листи М.Макова до М.Сумцова // Слов'янське літературознавство і фольклористика. Респ. укл. м. Львівомчій збірник. Вып.6. - К., 1970. - С.94-98; Шумада Н.С. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки / період болгарського відродження. - К., 1963; Токарев С.А. История русской этнографии. / Октябрьский период. - М., 1966; Токарев С.А. Основные этапы развития дореволюционной и советской этнографии // Советская этнография. - 1951. - №2. - С.160-179; Павлій П.Д. Дослідження української радянської фольклористики за сорок років // Народна творчість та етнографія. - 1958. - №3. - С.7-16; Евлецький О.І. Українське літературознавство за сорок років / 1917-1957. - К., 1957; Разгон А.М. Этнографические музеи в России / 1861-1917 гг. // Черки истории музейного дела в России. Выпуск III. - М., 1961. - С.231-268.
3. Фрадкін В.З. К вопросу об изучении фольклорно-этнографического наследия Н.Ф.Сумцова // Краткое содержание докладов годичной сессии АН СССР. - М., 1972; Служать наро́дowi. Пам'яті М.Ф.Сумцова // Прапор. - 1972. - №9. - С.84-85; Н.Ф.Сумцов // Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. - М., 1979. - С.325-326; Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского Историко-филологического Общества. 1877-1919 гг. : Дис... канд. ист. наук. - Л., 1973 та ін.

Сумцова на належну наукову висоту, хоча дослідник залишив без уваги деякі важливі проблеми цієї теми.

Наступним важливим кроком у вивченні науково-теоретичної спадщини М.Ф.Сумцова стала кандидатська дисертація В.М.Пивоварова¹, яка цікава передусім тим, що автор не тільки аналізує творчу спадщину вченого з історії давньої української літератури, але й прагне викристалізувати його науковий інструментарій, визначити методи наукової творчості вченого в області філології. Дисертація Пивоварова є вдала, на наш погляд, спроба дати цілісну характеристику одній з важливих сторін наукової спадщини М.Ф.Сумцова.

Таким чином, аналіз літератури про М.Ф.Сумцова, створеної на протязі понад століття свідчить, що вона не дає цілісного відображення даної проблеми. Тому виникла необхідність узагальнити і проаналізувати зібраний матеріал і на цій основі спробувати із сучасних позицій дослідити процес становлення Сумцова як особистості й ученого, його історичні погляди, створити цілісну наукову біографію М.Ф.Сумцова і проаналізувати праці вченого з історії.

Мета і завдання дослідження.

У дисертаційній роботі ставиться за мету створити наукову біографію М.Ф.Сумцова й проаналізувати його науково-історичну спадщину. У зв'язку з цим у дисертації розв'язуються такі завдання:

- простежити процес формування М.Ф.Сумцова як особистості і як ученого, становлення його світогляду;
- охарактеризувати основні етапи життя М.Ф.Сумцова, висвітлити громадську і просвітницьку діяльність, дати короткий огляд усього напрямку творчості вченого;
- проаналізувати педагогічну діяльність М.Ф.Сумцова у вищій, середній і початковій школі, оцінити його внесок у розвиток системи народної освіти і просвіти в Україні;
- вивчити наукову спадщину М.Ф.Сумцова з проблем педагогіки й виховання;
- дати історіографічний аналіз науково-історичної спадщини М.Ф.Сумцова, висвітлити його наукові методи, визначити належність до наукових шкіл, оцінити внесок ученого до розробки проблем історії України й української культури.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють увесь життєвий шлях М.Ф.Сумцова з 6/18/ квітня 1854 р. до 14 вересня 1922 р.

1. Пивоваров В.М. М.Сумцов, як дослідник давньої української літератури: Дис... канд. філолог. наук. - К., 1991.

джерельну базу дисертації складають, насамперед, опубліковані праці М.Ф.Сумцова. Серед них є не тільки найвагоміші та найвідоміші у науковому світі, але й значна кількість невеликих газетних публікацій, бібліографічних заміток, рецензій, малознайомих дослідникам.

До числа використаних джерел належать також документи особистих архівних фондів М.Ф.Сумцова, Д.І.Багалія, О.О.Потебні, Харківського Історико-філологічного Товариства, які зберігаються у ЦДА України в м.Києві. В особистому фонді М.Ф.Сумцова є в основному листи до вченого, але практично нема відповідей Сумцова на адресовану йому кореспонденцію. Листи М.Ф.Сумцова до різних осіб були виявлені нами в різних фондах особистого походження, які знаходяться в Рукописних Відділах ЦНБ АН України ім.В.І.Вернадського, Державної Публічної Бібліотеки ім.М.Є.Салтикова-Щедрина /м.Санкт-Петербург/, Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка АН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім.М.Т.Рильського АН України, ЦНБ Харківського університету, а Петербурзькому філіалі Архіву Академії Наук Росії.

Для відтворення біографії вченого вперше використані матеріал листування попечителя Харківського навчального округу з міністром народної освіти ЦДА Росії в Санкт-Петербурзі, а також деякі матеріали Державного Архіву Харківської області, Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України /м.Київ/, архіву Інституту етнології і антропології ім.М.М.Миклухо-Макля АН Росії /м.Санкт-Петербург/.

Ще один комплекс джерел, використаних при написанні дисертації, — це опубліковані матеріали: звіти про діяльність Висших жіночих курсів, звіти комітету управління Народним Будинком Харківського Товариства Грамотності, звіти Харківського Історико-філологічного Товариства, преса.

Наукова новизна дисертації полягає у спробі вперше створити певну й цілісну наукову біографію М.Ф.Сумцова, визначити його внесок у відродження національної української культури. Вперше у вивченні й історіографії М.Ф.Сумцов розглядається як історик, його наукові праці, які раніше відносили тільки до етнології, фольклору чи історії літератури, проаналізовані і з точки зору історичної науки, визначено вклад вченого до розробки проблем історії України, історіографії, джерелознавства, славістики, історії світової і вітчизняної культури.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути застосовані для вивчення історії України, історіографії, українознавства, краєзнавства, історії української етнографії та фольклористики, для викладання названих дисциплін у вищій і середній школі, а користані в лекційній і краєзнавчій роботі.

Апробація роботи. Дисертація обговорена та рекомендована до захисту на засіданні кафедри історіографії, джерелознавства і археології Харківського державного університету. Основні положення дослідження апробовані на п'яти республіканських науково-практичних конференціях в Києві та Харкові, на лекціях з історії України в Харківському Інституті мистецтв ім. І. П. Котляревського, на уроках з опешкуру "Історія, культура і етнографія Слобожанщини" в загальноосвітній школі з естетичними предметами викладання № 153 м. Харкова в чотирьох публікаціях автора.

Структура і зміст дисертації визначаються поставленими для дослідження завданнями. Вона складається зі вступу, основні положення якого викладені у першій частині автореферату, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі відмічено актуальність теми, сформульовано мету та завдання дослідження, показані головні джерела роботи, охарактеризовано стан і ступінь розробки проблеми, розкрита наукова новизна та практичне значення.

Розділ I "Життєвий шлях Миколи Федоровича Сумцова" присвячений біографії вченого, його науковій, громадській та публіцистичній діяльності. Особливу увагу приділено висвітленню маловідомих і слабовивчених сторінок і періодів життя М. Ф. Сумцова.

Микола Федорович Сумцов народився 6/18/ квітня 1854 р. в Санкт-Петербурзі. Походив він із старовинного слобожанського козацького роду Сумцових, перші спогади про який відносяться до кінця XVII ст. Батько вченого Федір Іванович Сумцов /1797-1856 рр./ багато років служив у Міністерстві фінансів у Петербурзі і дослужився до чину статського радника, а мати Ганна Іванівна Сумцова /1822-1910 рр./ все своє життя присвятила єдиному синові.

З 1864 р. М. Сумцов навчався у 2-й Харківській чоловічій гімназії, яку закінчив у 1871 р. з срібною медаллю. Гімназії та її вчителі /П. Б. Лук'янов, Й. О. Мандельштам та ін./ мала великий вплив на становлення Сумцова як особистості, в значній мірі зумовила ви-

бір ним майбутньої професії. У 1871 р. М.Сумцов поступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. У студентський час відбувався процес активного розвитку наукових поглядів М.Ф.Сумцова, у спілкуванні з такими видатними вченими, як О.О.Потебня, М.О.Лазаровський, О.І.Кирпичников, формувалася його світогляд. Сумцов зарекомендував себе на факультеті добросовісним, працьовитим, обдарованим студентом, який проявляв великий інтерес до знань. Уже в 1873-1874 рр. у відгуках професорів факультету згадувались як відмінні три студентські роботи М.Сумцова, а твір "Очерк истории христианской демонологии", який став першим серйозним самостійним його дослідженням, був удостоєний золотої медалі.

Після закінчення в 1875 р. Харківського університету М.Ф.Сумцов нетривалий час навчався у Гейдельберзькому університеті в Німеччині, де слухав лекції всесвітньо відомих учених К.Фішера і К.Ф.Барча.

У дисертації відмічається, що під впливом порад Ф.І.Буслаєва, О.М.Веселовського, О.О.Потебні М.Ф.Сумцов обрав темою своїх наступних досліджень історію вітчизняної літератури і етнографію.

Час з кінця 70-х до кінця 80-х років — це перший період творчості М.Ф.Сумцова, в який остаточно оформувалися його наукові погляди, а також йшла активна боротьба за завоювання ним тривалого місця в науці та суспільстві. У 1881 р. М.Ф.Сумцов успішно захистив магістерську дисертацію "О свадебных обрядах, преимущественно русских", після чого був затверджений в ступені магістра російської словесності і призначений штатним доцентом на історико-філологічному факультеті Харківського університету. У дисертації детально висвітлюється доля першої докторської дисертації М.Ф.Сумцова, присвяченої Лазарю Барановичу, яку йому не вдалося захистити через донос проф. П.О.Безсонова. Все ж таки 6 жовтня 1885 р. М.Ф.Сумцов захистив докторську дисертацію, але зовсім на іншу тему: "Хлеб в обрядах и песнях" і в 1889 році він був затверджений ординарним професором. В цілому просування М.Ф.Сумцова по службі було вельми благополучним, він послідовно пройшов всі її щаблі. 4 грудня 1908 р. проф. Сумцов був обраний деканом історико-філологічного факультету, яким залишався до 1919 р.

В період з кінця 80-х до 1917 р. М.Ф.Сумцов активно займався науковою, викладацькою та громадською діяльністю. У дисертації детально аналізується суспільсько-політична діяльність Сумцова, відмічається, що серйозно політиком він ніколи особливо не займався, ста-

рався залишатися на позиціях безпартійного культурництва, хоча в період революції 1905-1907 рр. був членом кадетської партії. Велику увагу приділяв автор внеску М.Ф.Сумцова у справу українського національного відродження в кінці XIX - на початку XX ст., підкреслює, що М.Ф.Сумцов першим в Україні почав читати в університеті лекції українською мовою. Авторитет М.Ф.Сумцова в українському суспільстві був безперечним, він підтримував зв'язки з І.Я.Франком, М.Л.Кропивницьким, іншими видатними діячами і вченими, неодноразово обирався почесним членом багатьох науково-громадських організацій /Історичного Товариства Нестора-Літописця, Київської та Львівської "Просвіти" та ін./.

У дисертації вперше згадується про сім'ю вченого, його дружину Катерину Дмитрівну та дітей.

В дослідженні проаналізовані основні напрямки наукових творів М.Ф.Сумцова, його внесок у розробку проблем історії літератури, етнографії, фольклористики, історії мистецтва, дана характеристика найбільш вагомих його праць з цих проблем. Наукові дослідження вченого завжди були тісно пов'язані з сучасними проблемами життя українського народу, допомагали йому в розвитку національної культури. З 1880 до 1900 роки у творчості М.Ф.Сумцова переважали фольклорно-етнографічні скетчи. Наша наука зобов'язана йому першими кроками в напрямку історичної етнографії.

У дисертації підкреслюється, що за своїми науковими поглядами на фольклор М.Ф.Сумцов належав до школи фольклористів, яка виникла у 80-х рр. XIX ст. в Росії і яку очолив В.Ф.Міллер, а центром був московський журнал "Етнографическое Обозрение".

Завдяки своїм науковим працям М.Ф.Сумцов користувався великим авторитетом у російському та європейському науковому світі. Він обирався членом-кореспондентом Російської, Чеської, академіком Української Академії Наук, давав рецензії на численні наукові праці своїх колег.

Багато уваги приділено у дисертації громадсько-просвітницькій діяльності М.Ф.Сумцова, характеризується його робота по створенню музеїв, бібліотек, учбових закладів та охорони здоров'я у Харкові і Харківській губернії.

У дослідженні вперше дається докладний аналіз останніх років життя М.Ф.Сумцова. Роки з 1917 до 1922 вмістили в себе написання фундаментальних наукових праць велику викладацьку і громадську роботу, біль і гіркоту втрат. Всього за цей період Сумцов опублікував

близько 30 робіт, ще 21 праця так і залишилася у рукописах. У дисертації висвітлюється робота М.Ф.Сумцова на науково-дослідній кафедрі історії України, створеній Д.І.Багалем, приводяться нові архівні документи, також дається докладна характеристика діяльності М.Ф.Сумцова по створенню і розвитку Музея Слобідської України ім.Г.С.Сковорди.

М.Ф.Сумцов помер у ніч з 14 на 15 вересня 1922 року вдома в Харкові.

Розділ II "Микола Федорович Сумцов — педагог" присвячений педагогічній діяльності вченого в Харківському університеті, середніх навчальних закладах, у ньому аналізується наукова спадщина М.Ф.Сумцова з проблем педагогіки й виховання.

М.Ф.Сумцов — один із яскравих і типових представників педагогів-новаторів, педагогів-практиків кінця XIX — початку XX ст. Учений не замикався в стінах кабінету, а ніс свої ідеї і знання, втім числі й педагогічні, безпосередньо у школи та вищі навчальні заклади, намагався втілити їх на практиці. Численні наукові дослідження М.Ф.Сумцова завжди знаходили відбиття в його лекціях і практичних заняттях зі студентами університету. Вчений піднімав у своїх роботах питання про спеціалізацію, самоосвіту, наукову підготовку студентів, що на той час було вкрай важливо і цінно. Одним із перших серед університетських професорів він відкрито підняв у пресі складне й небезпечне в той період історії питання про необхідність українізації середньої і початкової школи на Слобожанщині, вчений добивався обов'язкового введення до навчальних програм університету курсів, пов'язаних із вивченням історії та культури України, української мови, вбачав у цьому один із кроків у напрямку національного відродження української культури, був у цьому питанні ініціатором і першопроходцем. У дисертації докладно розглядається викладацька робота М.Ф.Сумцова у Харківському університеті.

Крім університету в різні роки вчений викладав на Вищих Жіночих Курсах, у 20-ті роки — на численних курсах підвищення кваліфікації, приділяв велику й пильну увагу розвитку системи народної освіти в Харківській губернії. М.Ф.Сумцов перебував почителем кількох середніх навчальних закладів, у яких намагався втілювати в життя свої педагогічні ідеї. Вчений займався створенням мережі шкільних бібліотек, вважачи їх джерелом знань і духовного розвитку дітей, а також головним помічником учителів і вихователів. Особливу увагу він приділяв естетичному вихованню молоді, вбачачи в ньому

запоруку всебічного гармонічного розвитку. Вчений вважав своїм обов'язком постійно піклуватися про здоров'я дітей, багато доклад власних сил і коштів, допомагаючи бідним дітям.

Аналіз багатогранної педагогічної діяльності М.Ф.Сумцова показує, яке глибоке місце посідав ім'я цього видатного вченого у розвитку та вдосконаленні системи народної освіти і просвіти в Слобідській Україні.

Педагогічна спадщина виділяється широтою інтересів, передовими поглядами на багато питань педагогічної науки. Успадкувавши від кращих педагогів України, Росії і Західної Європи найпрогресивніші ідеї на процес навчання і виховання, він доповнив і конкретизував їх відносно місцевих умов. Демократизм Сумцова проявився у його вимозі обов'язкового викладання рідною мовою. Ряд рис світогляду вченого склалися під впливом демократичного руху в країні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Від нього він перейняв гуманізм, оптимізм, вважаючи, що й педагогіка повинна бути гуманною, світлою, радісною.

Хоча М.Ф.Сумцов не створив цілісної педагогічної концепції, в його педагогічних працях простежується певна система поглядів на проблеми навчання і виховання підростаючого покоління. М.Ф.Сумцов був прихильником активних методів навчання, врахування вікових особливостей дитини, тісного зв'язку навчання з життям.

Безперечно заслугою є те, що він успішно підкреслював роль виховання у розвитку дитини і вказував на необхідність планомірно здійснювати це виховання у сім'ї і школі. Перед вихованням Сумцов ставив прогресивне завдання – гармонійно розвивати всі природні сили і здібності людини. Він висловлював ряд цінних думок про моральне, розумове, естетичне виховання молоді, наслідком на підвищенні якості навчання у початковій і середній школі. М.Ф.Сумцов намагався вдосконалювати форми і методи навчання, пропонував вводити до навчальних програм нові предмети й курси, покликані всебічно розвивати особливості методу людини. Успішне навчання, за опрацьованим висловом ученого, завжди носить виховний характер. Воно не тільки розвиває розумові сили дитини, але й формує всю його особистість, його волю, почуття, поведінку.

У дисертації відмічається, що услід за Я.А.Коменським М.Ф.Сумцов надавав великого значення гарному підручнику, але на відміну від чеського педагога, підкреслював, що в кінцевому рахунку успіх навчання визначається вчителем. Хороший педагог повинен досконало володіти своїм предметом і любити свою професію. Треба, щоб на за-

нитті панувала атмосфера бадьорості, щоб викладання пробуджувало розумові сили учнів, зацікавляло їхню волю, формувало їхній характер. Запорукою цього є, на думку Сумцова, систематична робота викладача над собою, своїми лекціями. Таким був сам Микола Федорович Сумцов, про це свідчить його сорокарічна педагогічна діяльність у стінах Харківського університету та інших навчальних закладах міста.

Розділ III "Науково-історична спадщина М.Ф.Сумцова" є історіографічним аналізом творів ученого, тією чи іншою мірою присвячених проблемам історії України, історіографії, джерелознавству, історії світової і вітчизняної культури.

У дисертації відзначається, що значення наукової діяльності М.Ф.Сумцова передусім у тому, що в дожовтневий період вона стала важливою складовою частиною демократичного у своїй основі процесу звільнення духовного, громадського, політичного життя України від бюрократичної централізації й регламентації, втім числі й у галузі історичної науки. Одним із наслідків цього процесу стало зростання духовної самосвідомості українського народу, його культурно-го рівня, чому всіляко сприяли праці М.Ф.Сумцова.

Теоретичний фундамент творчості М.Ф.Сумцова опирався на положення позитивістської ліберальної історіографії Росії XIX – початку XX ст. і загалом відповідав рівню її дослідницької методики.

Історичні погляди М.Ф.Сумцова перебували у прямому зв'язку з його суспільно-політичними переконаннями. Він постійно вдавався до історичних фактів чи аналогій, черпаючи в минулому аргументи на користь того чи іншого язвища дійсності. Не менш могутнім є те, що позитивістські переконання вченого, наполегливе прагнення приховати за науковим об'єктивізмом власну точку зору, очевидно, якнайліпше сприяли його компромісній позиції у політичному житті, прагненню стати над партіями і класами.

М.Ф.Сумцов не висунув нової власної концепції історії України, але й не копіював теоретичні погляди видатних сучасних йому істориків України. Він намагався з кожної наукової історичної школи взяти найцінніше і найкорисніше, на його погляд, для історії українського народу. Своє завдання він вбачав, передовсім, у вивченні окремих конкретних проблем історії.

У центрі наукових інтересів ученого була історія України переважно XVII – початку XVIII ст., а також другої половини XIX – початку XX ст. Присвятивши основні твори таким важливим та актуаль-

ним для історичної науки того часу темат, як історія України XVII в., історія Слобідської України з середини XVII до початку XX ст., розвитку матеріальної і духовної культури українського народу, М.Ф.Сумцов, у порівнянні з попередниками, зробив крок уперед, що знайшло свій вияв як у повизні введеного до наукового обороту матеріалу, так і в його інтерпретації.

М.Ф.Сумцов зробив свій внесок до визчення історичної географії Слобідської України, ним був проаналізований процес заселення Слобожанщини, введені до наукового обороту достовірні відомості про кількість населення краю, визначена географія і кількість ярмарків у цій частині України.

Дуже важливою є розробка М.Ф.Сумцовим проблем розвитку української науки в кінці XVI — на початку XX ст., становлення і розвитку школи і системи вищої й середньої освіти загалом.

Центральне місце в науково-історичній спадщині проф.Сумцова посідає розв'язання ним національного питання в Україні. Під національним питанням учений розумів передусім національне відродження українського народу, звільнення його від пригноблення й експлуатації як з боку поляків, татар і турків у XVI-XVII ст., так і від великодержавної політики царського уряду. Відродження українського народу Сумцов бачить як відродження національної культури у всіх її формах, встановлення у правах як державної і загальнонаціональної української мови. Проблема становлення й історії української мови — лейтмотив багатьох творів М.Ф.Сумцова. Водночас учений не розглядав історію українських земель ізольовано від історії Росії, жазував на спільність походження українського й російського народів, хоча й проводив деякі протиставлення між братніми слов'янськими народами.

З точки зору історичної географії в роботах М.Ф.Сумцова становлять інтерес дані про просторове розміщення пам'яток матеріальної і духовної культури українського народу в давнину, про наявність і розвиток ремесел у Слобідській Україні. Цікаво те, що Сумцов використовує численні літературні пам'ятки, легенди, білліи, прислів'я, приказки, як важливі історичні джерела. Подібне змішування історичних і фольклоричних методів наукового дослідження, компаративістика дозволили вченому створити цілий ряд блискучих комплексних досліджень як з історії української літератури, так і з історії та етнографії.

Науковій діяльності М.Ф.Сумцова властиві прогресивні риси,

157370

вірність просвітительським ідеалам учений зберігав протягом усього життя.

Аналіз творчої спадщини М.Ф.Сумцова, присвяченої дослідженню питань історії України, говорить про вагомий внесок ученого в історіографію Росії й України другої половини XIX — початку XX ст., про належність його до лівого прогресивного крила ліберально-буржуазного напрямку. Сумцов багато в чому пішов далі від своїх попередників і сучасників у пропозиціях по розв'язанню національного питання в Україні.

У висновках констатується, що М.Ф.Сумцов формувався як учений в період швидкого розвитку капіталізму, в умовах зростання соціальної і національно-визвольної боротьби в країні. Складні протиріччя епохи відбилися на його світогляді і творчості. Будучи носієм складних, інколи протирічних суспільно-політичних поглядів, учений був неоднозначним і в своїх історичних поглядах, в яких поєднуються демократичні й ліберально-самодержавні ідеї, співчуття боротьбі пригноблених мас і проповідь класового прикарення на основі християнського "братолюб'я". Не обійшла М.Ф.Сумцова ідеалізація минулого, особливо це проявилось при оцінці ученим соціально-економічного розвитку Слобожанщини на початку XX ст.

Оцінюючи наукову спадщину М.Ф.Сумцова з позиції сьогодення, ми усвідомлюємо, що в ній багато такого, що не може викликати заперечень, а дещо не витримало випробування часом. Проте в працях ученого те, що і тепер являє собою великий інтерес, без чого вітчизняна наука була б збіднена. М.Ф.Сумцов не тільки збагатив українську історіографію в плані фактологічному, але й у значній мірі демократизував історичне висвітлення минулого. Його роботи стояли близько до народу, були наповнені його мріями. І в цьому їх велика цінність. Праці вченого звернені не тільки до минулого України, але й до її майбутнього — до нових поколінь її громадян.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

I. Болгарские сюжеты в творчестве Н.Ф.Сумцова / Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы. Тезисы докладов и сообщений Второй всесоюзной конференции по болгаристике / II Дриновских чтений / 5-7 февраля 1991 г. Дополнительный выпуск. — Харьков, 1991. — С. 17-19.

2. М. П. Драгоманов і М. Ф. Сумцов / Михайло Драгоманов і українське національне відродження. Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з

Харківський національний університет імені Шевченка
Історичний факультет

дня народження Михайла Петровича Драгоманова. Київ, 22-23 травня
1991 р.-К., 1991.-С.50-62.

3.Некоторые проблемы педагогического наследия Николая Федоро-
вича Сумцова//Сборник научных работ аспирантов Харьковского уни-
верситета, "Гуманитарные науки".-Харьков, Вид-во "Основа", 1992.-
С.174-177.

4.Н.Ф.Сумцов -- профессор Харьковского университета//История
и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Все-
украинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического
съезда.-Харьков, 1992.-С.69-71.

Дав

Підп. до друку 3.ХІ.93. Формат 60 х 84 1/16.

1,0 ум.друк.арк., 1,0 обл.-вид.арк.

Тираж 100. Заказ 255.

Дільниця оперативного друку ХДАУ.

1.57370

AB 30096

AB 30.096